

ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИ АҲОЛИСИНИНГ ЭТНИК ЖАРАЁНЛАРИ ТАРИХИДАН

Б.Жумаев

ҚардДУмустақил изланувчиси.

Бухоро амирлиги (1753-1920) доирасида Ўрта Осиёда, хусусан, бугунги Ўзбекистон ва Тожикистон ҳудудларида, қисман эса Жануби-Шарқий Туркменистон ва Шимолий Афғонистон ҳудудларида кечган этник жараёнлар жадал ривожланиб, минтақадаги бир неча халқларнинг этник шаклланишида муҳим роль ўйнади. Ушбу жараёнларда Бухоро хонлигининг марказий қисмида жойлашган Зарафшон ва Қашқадарё воҳасининг ўрни айниқса муҳим аҳамият касб этди.

Бухоро амирлигидаги ҳар бир беклик амир томонидан тайинланган ҳоким “бек” деб аталувчи амалдорлар томонидан бошқарилган. Ўз навбатида бекликлар амлокдорликлар (мулкликлар)га бўлиниб, уларни “амлокдор”лар ёки “шоҳ” деб номланувчи амалдорлар бошқарган¹. Амирликдаги амлокдорлар беклар томонидан тайинланган, шоҳлар эса аҳоли томонидан сайланиб, сўнгра беклар томонидан уларнинг ваколати тасдиқланган. Бухоро амирлигидаги амлокдорликлар аминликларга бўлиниб, бу маъмурий бўлинманинг энг қуйи бўғинини ташкил этарди. Аминликларни ўзбекларда “мингбоши”, тожикларда “арбоб” деб аталувчи, аҳоли томонидан сайлаб қўйилган оқсоқоллар бошқарганлар.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Бухоро амирлигининг энг йирик шаҳарлари Самарқандда 50 минг, Қаршида 15-20 минг, Шаҳрисабз ва Китобда 18 минг, пойтахт шаҳар Бухорода эса 85-90 минг атрофида аҳоли яшаган². Қўшни хонликларга нисбатан Бухоро амирлигининг этник таркиби ранг-баранг бўлиб, унда кўплаб элатлар истиқомат қилганлар³.

Амирликдаги аҳолининг ярмидан кўпроғини ўзбеклар ташкил этиб, улар асосан Зарафшон водийсида, Қашқадарё ва Сурхондарё воҳасида истиқомат қилганлар. Жами аҳолининг 30% ини ташкил этган тожиклар қисман Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида, асосан амирлигининг тоғли ҳудуди бўлган Шарқий Бухорода маҳаллий аҳолининг катта қисмини ташкил этган. Амирлигининг жанубий чегаралари бўлмиш Амударёнинг ўнг қирғоғида, Чоржўй ва Каркида яшовчи туркманлар эса мамлакат аҳолисининг 10% ини ташкил этганлар. Шунингдек, Кармана ва Нуротада ўзбек қабилалари билан бир

1 Материалы по районированию Средней Азии. Кн.1: Территория и населения Бухары и Хорезма. Часть 1: Бухара. – Т.: Туркпечать, 1926. – Б. 63-64; Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX - начало XXв.) ..., с. 4, 10-11.

2 Костенко Л.О. Путешествие по Средней Азии. – СПб., 1870. – С. 389-390; Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства. – С. 73.

³ Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М.: Наука, 1976; Маликов А.М. Тюркские этнонимы и этнотопонимы долины Зерафшана (XVIII – начало XX в.). – Ташкент: Muharrir nashriyoti, 2018. – С. 67-75.

каторда қозоқлар, Бухоро ва Самарқанд шаҳрида кўплаб ўзбек ва тожиклар билан бирга яхудийлар, араблар, лўлилар ва афғонлар яшаганлар⁴.

Бухоро амирлиги аҳолисининг катта қисмини Зарафшон ва Қашқадарё воҳалари аҳолиси ташкил этиб, уларнинг сезиларли бир қисми ушбу воҳалардаги Бухоро, Самарқанд, Каттакўрғон, Қарши, Шаҳрисабз каби йирик шаҳарларда истиқомат қилганлар. Шу билан бирга, ҳар иккала воҳа аҳолисининг кўпчилиги қишлоқ ва овулларда яшаб, ҳўжалик турмуш тарзида деҳқончилик, боғдорчилик ва чорвачилик катта ўрин тутган. Шу билан бирга, амирликка қарашли воҳаларнинг тоғолди, дашт ва чўл қисмларида кўчманчи ва ярми кўчманчи ҳаёт кечирувчи чорвадор аҳоли – кўчманчи ўзбеклар, қозоқ, туркман ва араблар истиқомат қилганлар.

Бухоро амирлиги даврида уларнинг кўпчилиги ёппасига ўтроқ ҳаётга ўта бошлаганлар. Шу ўринда айтиб ўтиш керак, XVII – XIX асрлар оралиғида кўплаб кўчманчи ўзбек уруғларининг Зарафшон воҳаси ва Қашқадарё воҳаларида фаоллашуви ҳамда ўтроқ ҳаётга кўчишлари кенг кўлам касб этди. Бу жараёнлар нафақат ўз даври ёзма манбаларида ўз аксини топган, балки мамлакатимиздаги юзлаб ўхшаш этнотопонимлар мисолида ҳам ўз тасдиғига эга⁵.

Бир томондан Нурота ва Жиззах воҳасидан ушбу воҳаларга йирик кўчишлар юз берган бўлса, иккинчи томондан Шимолий Афғонистондан бир қатор ўзбек уруғлари шимолга – Сурхондарё – Зарафшон воҳаси орасидаги дашт ва тоғ этакларига кўчиб бориб жойлашганлар⁶. Бошқа томондан эса минг, сарой, барлос, кенагас ва яна бир қатор кўчманчи ўзбек уруғларининг Сурхондарё – Қашқадарё воҳаларидан чиқиб, Самарқанд ва Жиззах орқали Фарғона водийсига⁷ бориб ўрнашишлари кузатилади. Бу ҳолат нафақат ўз даври ёзма манбаларида, балки бугунгача сақланиб қолган турли маълумотлар (этнографик, топономик ва ҳ.к.) орқали ўз тасдиғига эга⁸.

Бухоро амирлигининг марказий ва чекка ҳудудларидан амирлик ҳамда унга қўшни хонликлар ҳудудига кўчиб ўтиш – миграция жараёнлари кучайишининг негизида бир неча омиллар ётади. Биринчидан, амирликнинг асосчи уруғи бўлмиш манғитлар ҳокимиятни мустаҳкамлаш мақсадида стратегик аҳамиятга эга жойларга ўзларига иттифокдош уруғларни кўчириб жойлаштирган бўлса (*мас.* Қарши шаҳри атрофига Нурота воҳасидан манғитларга яқин уруғларнинг кўчирилиши), иккинчидан,

4 Сухарева О.А. К истории городов ..., с. 89.

5 Нафасов Т. Жанубий Ўзбекистон топонимиясининг этнолингвистик анализи. – Тошкент, 1985; Ўша муаллиф. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари луғати. I. – Тошкент: Мухаррир нашриёти, 2011; Туйчиев У. История расселения народов Узбекистана (по данным топонимии Зарафшанской долины): Автореф... канд. дисс. истор. наук. – Тошкент, 1990; Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари луғати. I. – Тошкент: Мухаррир нашриёти, 2011; Маликов А.М. Тюркские этнонимы и этнотопонимы долины Зерафшана (XVIII – начало XX в.). – Ташкент: Muharrir nashriyoti, 2018; Қораев С. Географик номлар маъноси. – Т.: Ўзбекистон, 1978; Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари / Масъул. муҳаррир: А. Муҳаммаджонов. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005.

6 Абдуллаев У.С. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX–XX аср бошлари). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005; Ражабов Р. Ўзбекистондаги араблар тарихи ва этнографияси ..., б. 105-108.

7 Қораев С. Географик номлар маъноси. – Т.: «Ўзбекистон», 1978. – Б. 33; Миндон ва миндонликлар. – Тошкент: Yangi nashr, 2015. – Б. 10-11.

8 Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1988; Бўриев О., Усмонов М. Ўзбеклар: этник тарихи ва этномаданий жараёнлар. – Самарқанд, 2008; Маликов А.М. Тюркские этнонимы и этнотопонимы долины Зерафшана (XVIII – начало XX в.) ..., с. 75-76;

амирлик билан келиша олмай қолган айрим уруғларнинг Қўқон хонлиги ҳудудларига кўчиб кетиши (*мас.* минг, кенагас, барлос уруғлари) каби ҳолатлар юз берди.

Шу ўринда, туркий уруғларнинг муайян бир ҳудуддан бошқа бир ҳудудга кўчиб бориб жойлашуви фақатгина Бухоро амирлиги учун хос бўлмай, бу ҳолат анча олдинги даврларда ҳам тез-тез содир бўлганлиги кузатилади. Айниқса, Темурийлар (1365-1505), Шайбонийлар (1501-1601) ва Аштархонийлар (1601-1751) даврида ҳам барлос, қовчин, арғун, арлот ва яна бир қатор уруғларнинг Фарғона водийси, Тошкент ва Ясси (Туркистон), Хўжанд, Самарқанд, Бухоро, Қарши, Термиз, Балх, Бадахшон вилоятларида кўчиб юришгани ёки жой алмаштиргани кўзга ташланади⁹. Демак, Бухоро амирлиги даврида Сурхондарё, Қашқадарё ва Зарафшон воҳаларидан ўзбек уруғларининг Фарғона водийсига бўлган кўчишларни ушбу миграция жараёнларининг навбатдаги такрори дейиш мумкин.

Бухоро амирлиги давридаги этник жараёнларда Қашқадарё воҳаси аҳолиси иштирокини шартли равишда қуйидагича гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. гуруҳ. Ўз уруғ-қабилавий бўлиниш тизимига эга кўчманчи ўзбек уруғларининг турли ҳудудларга кўчиб бориб жойлашуви ёки кўчиб келишлари;
2. гуруҳ. Воҳа аҳолиси этник жараёнларида иштирок этган туркий (қозок, туркманлар) ва туркий бўлмаган (араб, тожик ва ҳ.к.) гуруҳлар;
3. гуруҳ. “Қаршилиқлар”, “миришкор” деб аталувчи аҳоли гуруҳлари.

Улар орасида биринчи гуруҳ вакиллари кўпчиликни ташкил қилганлиги ўз даври ёзма манбаларида – Бухоро амирлиги тарихнавислиги асарларида, рус сайёҳ ва элчиларининг қайдларида ва ҳоказоларда ўз исботига эга¹⁰. Улардан маълум бўлишича, айнан амирлик даврида манғитлар Қашқадарё воҳасининг Қарши беклиги ва унинг атрофи (Косон, Касби)да сезиларли даражада, Шаҳрисабз, Яккабоғ, Чироқчи бекликларида эса қисман ўз қишлоқларига эга бўлишган.

Манғитларга қариндош кенагас уруғи вакиллари эса Шаҳрисабз ва Китоб бекликларида анча кўпчиликни, саройлар Чироқчи беклиги ва атрофларида¹¹, қўнғиротлар эса Ғузор беклиги ва атрофида (бугунги Дехқонобод туманида) аҳолининг сезиларли бир қисмини ташкил эта бошлаган¹².

Шунингдек, воҳанинг деярли барча бекликларида манғит, сарой, қўнғирот каби кўпсонли уруғлар ўз аҳоли масканларини барпо этадилар. Бундан ташқари, бу даврда Қашқадарё воҳасида кўчманчи ўзбекларгача бўлган туркий уруғлар – Шаҳрисабз беклигида барлослар, Қарши беклигида қатағон, сарой, қарлуқлар, Ғузор ва Қарши бекликларида қовчин ва батошлар ушбу уруғлар билан қўшни бўлиб яшай бошладилар.

⁹ Bregel Y. An historical atlas of Central Asia. – Leiden – Boston, Brill, 2003. – P. 40-62.

¹⁰ Ханыков Н.В. Описание Бухарского ханства. – СПб., 1843; Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – СПб., 1865; Кун А. Очерки Шахрисябзского бекства. – СПб., 1880; Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства. – С. 109-139.

¹¹ Маликов А. Узбеки группы «сарай» долины Зерафшана в XIX – начале XX вв. // Научный вестник Бухарского Государственного университета. 2007, №3. – С.5-10; Маликов А.М. Тюркские этнонимы и этнотопонимы долины Зерафшана (XVIII – начало XX в.) ..., с. 129-121.

¹² Усмонов М. Жанубий Ўзбекистон қўнғиротлари (XIX аср охири – XX асрнинг биринчи ярми, тарихий-этнологик таҳлил). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2018. – Б. 17-18.

Кенагас ва манғитлар Яккабоғнинг беклигининг Шахрисабз вилоятига келиб ўрнашган вақтда вилоятнинг Така, Яккабоғ, Сурхоб минтақалари бошқарувини авақли уруғи вакиллари қўлга киритадилар. Авақли уруғи айрим тарихий манбаларда кенагас қавмининг тармоғи сифатида келтириб ўтилган.¹³

Қизиги шундаки, юқорида айтиб ўтилган кўчманчи ўзбек уруғларидан манғит, сарой, чуют, кенагас ва яна бир неча уруғ вакиллари фақатгина қишлоқларда эмас, бекликлар марказида ҳам ўз маҳаллаларига асос солишади. Бунинг ёрқин мисоли Шахрисабз шаҳрида Чуютон, Китоб шаҳрида Минглар, Қаршида Қарлукхона каби этнотопонимлар пайдо бўлади¹⁴.

Юқорида Қарши шаҳри ва унинг атрофига Нурота воҳаси ва унга қўшни ҳудудлардан кўплаб манғит уруғ вакиллари ва улар билан қариндош уруғларнинг кўчиб келгани масаласини айтиб ўтгандик. Қарши шаҳрининг атрофида манғит (оқ манғит, тўқ манғит, чол манғит), қозоқ-манғит, гувалак, эсавой, бойғунди, уз каби ўзбек уруғларининг ўтроқлашуви кузатилади. Бугунги кунда ушбу уруғлар номи билан аталадиган бир неча қишлоқлар Қарши, Косон, Чироқчи туманларида борлиги ушбу жараёнлар билан боғлиқ.

Қарши шаҳри атрофида манғит ва унга қариндош (ёки иттифоқдош) уруғ вакиллариининг кўчириб келтирилиши ўша даврдаги сиёсий жараёнлар билан боғлиқ бўлиб, амирлар марказ учун тобора рақиб сиёсий кучга айланиб бораётган кенагас уруғидан ўзларини ҳимоялашни кўзда тутиб, Қарши атрофида ўзига ишончли уруғларни жойлаштира бошлаганлар. Маълумки, кенагаслар манғитлар билан яқин қариндошликка эга уруғ бўлса-да, Шахрисабз беклигида етакчи кучга айлангач, Бухоро амирлари учун жиддий хавф туғдира бошлаганлар.

Қашқадарё воҳасининг маҳаллий аҳолиси асосан ўтроқ ўзбеклар ҳамда қисман тожик ва туркманлардан ташкил топиб, улар воҳадаги бекликларнинг деряли барчасида ўзларининг йирик қишлоқларига эга бўлганлар. Воҳанинг Ҳисор тоғлари этаклари ва атрофларидаги ҳудудларда суғдий ва туркий негизли қишлоқлар бўлганлиги буни тасдиқлайди¹⁵. Улар орасида Шахрисабз ва Китоб бекликларида Шаматон, Барлос, Филон, Варганза қишлоқларини келтириб ўтиш мумкин.

¹³ Мир Ҳусайний. Тарихи салатини ўзбакаия, аштархания ва манғития. Ўз.ФАШИ. №112/1. – Б 4.

¹⁴ Қадимги Кеш – Шахрисабз тарихидан лавҳалар / Масъул муҳаррир А.С. Сагдуллаев. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б. 178.

¹⁵ Нафасов Т. Жанубий Ўзбекистон топонимиясининг этнолингвистик анализи. – Тошкент, 1985; Лурье П. Б. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии: Дис. ... канд. фил. наук. – СПб.: Санкт-Петербургский филиал ИВ РАН, 2004.